

MOGUĆI NEOSTVARENI PROJEKT CRKVE SVETOG KRIŽA U KRIŽEVCIMA

ZDENKO BALOG

Pučko otvoreno učilište Križevci
A. G. Matoša 4, HR - 48260 Križevci
zdenko_balog@yahoo.com

Ova studija uglavnom je u istom obliku objavljena u časopisu Peristil te je na ovom mjestu neznatno kraćena. Ocjenjujući da je časopis Peristil manje poznat među širom publikom, smatramo da će biti zanimljivo ovaj tekst objaviti u Crisu.

Crkva Svetog Križa u Križevcima i dalje, nakon više objavljenih studija i priloga, otvara mnogo više pitanja nego što daje zadovoljavajućih odgovora. Bez namjere da i ovim prilogom predložimo globalno zatvaranje složene problematike etapnosti izgradnje crkve kroz srednjovjekovno razdoblje, usredotočujemo se na kasnogotičku obnovu svetišta te neke nedoumice koje taj nespretno dovršeni zahvat ostavlja. Predlažemo mogućnost da je svetište isprva planirano i započeto na jedan način te da je tijekom samih radova iz nepoznatih razloga došlo do promjene projekta.

Crkva Svetog Križa u Križevcima župna je crkva grada Križevaca i župe Križevci utvrđeno od 1326. (CD IX:256), a nesumnjivo od prvog spomena 1232. (MHEZ I:59). Dapače, legende i predaje, te dvojbeni izvori predlažu za nju još mnogo veću starost. Pučka predaja u nju smještava pozornicu tragičnog križevačkog sabora iz 1397. Nakon obzidavanja grada ostala je izvan bedema Unutrašnjeg grada, a njena urbanistička i funkcionalna degradacija završena je koncem 18. stoljeća, kada je izgubila župu, te je župnom postala veća i u gradu bolje smještena napuštena pavlinska crkva Svete Ane. Oživljavanje crkve trebalo je uslijediti početkom ovog stoljeća radikalnom modernističkom obnovom arhitekta Podhorskog, no i ovako obnovljena i s uređenim okolišem, crkva je i dalje ostala na periferiji vjerskog i građanskog života grada, u čiju je povijest i sudbinu tako duboko utkana od nepoznatih početaka¹.

Međutim, niti burna povijest a posebno legende i predaje vezane uz crkvu nisu tema ovog priloga. Vrela za najraniju povijest crkve, a pomalo i čitavog grada, objavili smo ranije na drugom mjestu, a tom prilikom također i manji osvrt na postojeću literaturu o crkvi (Balog 1997). Kako od onda nismo bitno odustali niti

od jedne postavke iznesene u tim studijama, ovdje nema potrebe ponavljati tu obilnu građu.

Usredotočujući se na građevinski razvoj crkve, odnosno na razdoblje gotike, uočavamo da je crkva, doduše, jednostavne i tipične prostorne organizacije, aditivno postavljenih svetišta, lađe i zvonika. Takva struktura, koju možemo nazvati tipičnom za šire razdoblje i šire područje, ne bi ostavljala mnogo prostora raspravama, kad u građevini ne bi na čudan način bili raspoređeni elementi koji ukazuju na dvije do tri gotičke faze izgradnje.

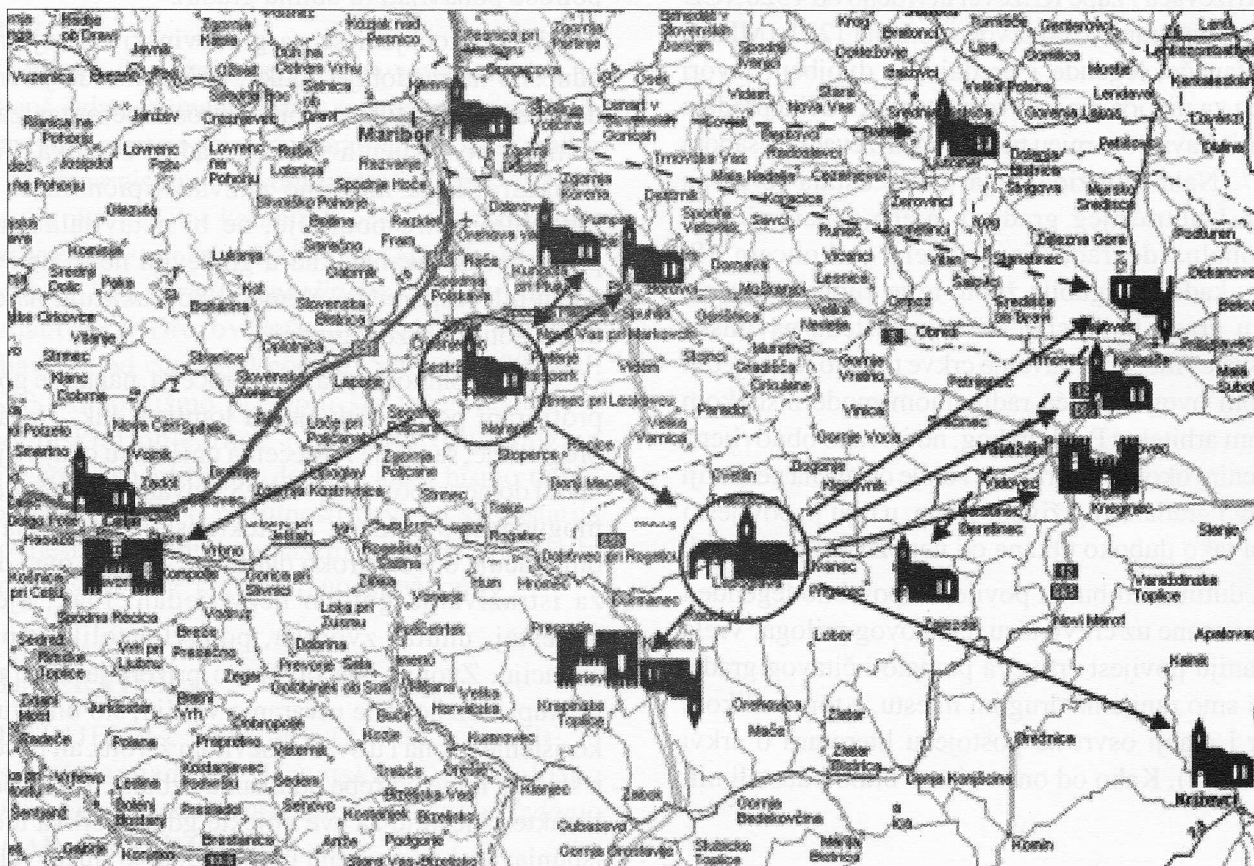
Pod zvonikom, u ravnini pročelja, nalazi se gotički profilirani portal nadvoja na lomljeni luk. Nažalost, pregradnje, sanacije i oštećenja uništili su ovaj vrijedni detalj do neprepoznatljivosti. Sačuvano ne ostavlja niti mogućnost preciznog arhitektonskog snimanja, što omogućuje odveć široko datiranje. Tako je ovaj detalj za istraživanje gotovo bezvrijedan. Ipak, njegov smještaj, unutar zvonika, ponavlja toliko tipičnu situaciju. Zvonik ima otvoreno prizemlje kojemu se pristupa bez potrebe otvaranja vratiju, što omogućuje korištenje zvona i u svakodnevnom životu, ali posebno u slučaju hitne potrebe podizanja uzbune. Takav odnos karakterističan je za sve objekte gdje je crkva ujedno ispunjavala i obrambenu funkciju, što je slučaj velikog broja župnih crkvi potklaničkog kraja (Balog 1996; Isti 1997a). Potkrepljujući ovo promišljanje, na zvoniku su još sačuvani uski prozori, tipične strelnice koje obilježavaju i ostale obrambene zvonike.

¹ Budući se ovaj prilog bavi samo razdobljem srednjeg vijeka, posebno kasnogotičke obnove, za uvid u složenu etapnost izgradnje i sudbinu crkve kroz kasnija razdoblja ovdje navodim studiju K. Horvat-Levaj: Crkva Sv. Križa u Križevcima, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12-13/1988-1989 (i.e.1991.), Zagreb, str. 138.-157.

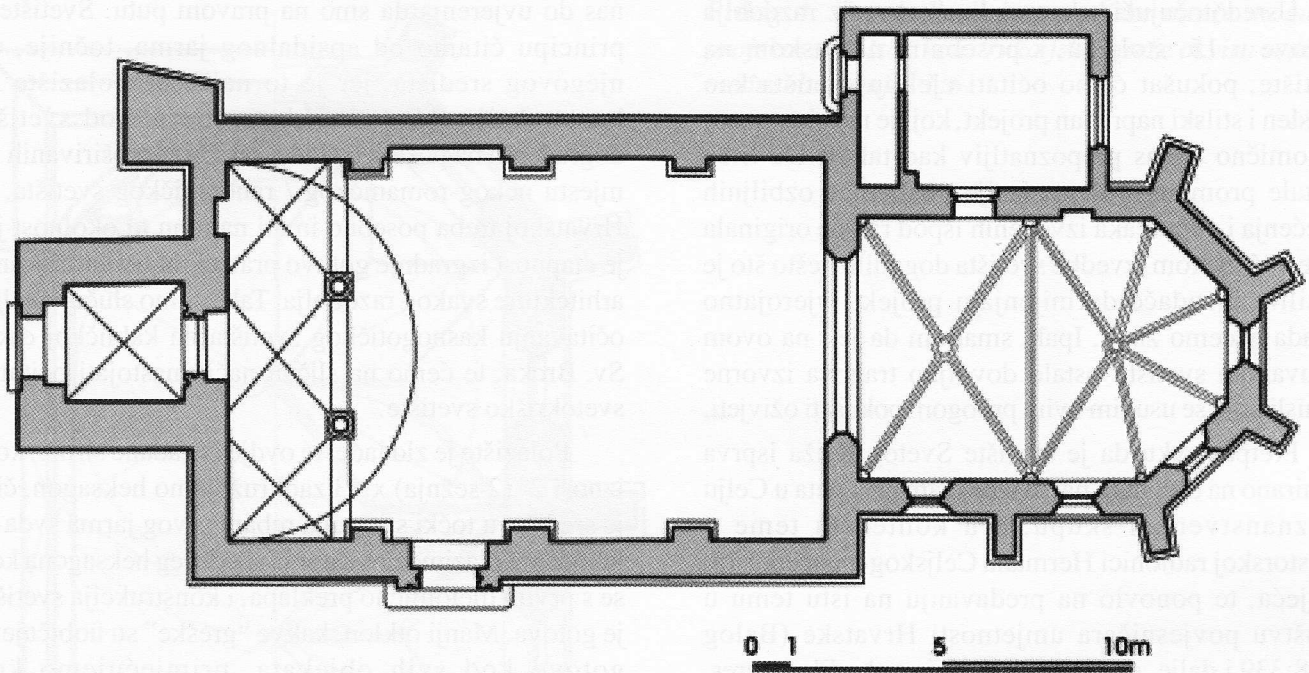
Drugi portal, stilskih obilježja vjerojatno ranogotičkog razdoblja, južni portal crkvene lađe, smješten je također na tipičnom mjestu, gdje nerijetko crkve kontinentalne Hrvatske smještaju čak i glavni portal. Nažalost, ovaj je portal također prerađivan u tolikoj mjeri da čak imamo razloga pretpostaviti kako mu to nije izvorni položaj, odnosno da je premješten. Na istoj fasadi sačuvane su dvije grupe prozora, manji, jednostruki, te veći, koje više ne prepoznajemo, ali su njihovi tragovi, otkriveni prilikom obnove, djelomice uklopljeni u kasnije barokne prozore.

To bi uglavnom bilo sve od otkrivenih gotičkih elemenata na crkvi, izuzev svetišta, kojim se ovdje i namjeravamo baviti. Svetište je neosjetljivo niže i uže od lađe, doživljavamo ga kao skladnu cjelinu s crkvenom lađom, te nas samo neosporni nalazi na južnoj fasadi lađe uvjeravaju da je doista svetište dograđeno na neku već postojeću crkvu nepoznatih dimenzija i oblika.

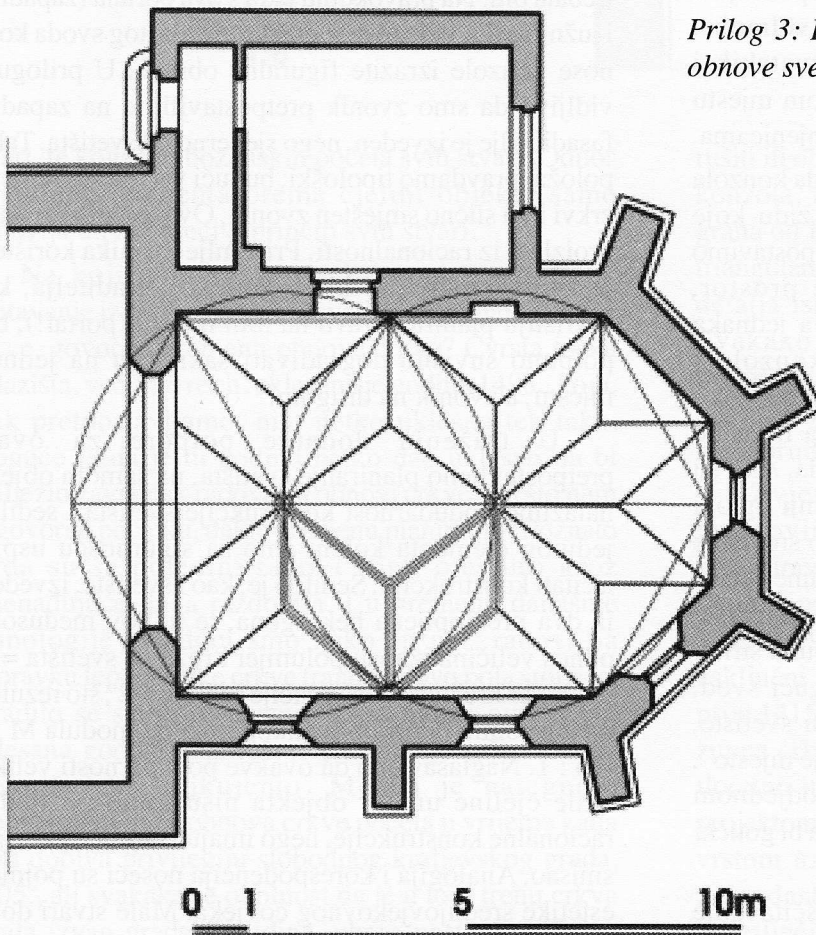
Svetište je prostrano, 3/8 zaključka, nadsvođeno na dva jarma križnorebrastog svoda, uz radijalni raspored dva dodatna rebra u zaključku. Rasvijetljeno je s četiri visoke uske bifore, dvije na južnoj strani, jedna na istočnom zidu, a jedna jugoistočno. Bifore imaju jednostavna, međusobno ipak malo različita mrežišta. Sjeverno i na sjevernoj strani apsida nema prozora. Izvana su raspoređeni upornjaci, koji, međutim, obzirom na visinu svetišta, debljinu zida i raspon, ostaju kao stilski, a ne konstruktivni oslonac. Da je to tako, dokazuje i činjenica da srednji upornjak nije postavljen na mjesto stjecanja rebara, nego malo izvan. Kasnije ćemo se posebno osvrnuti na ovu okolnost: Sa sjeverne strane nedostaje upornjak, ovdje je prigradna sakristija. Svetište je lađom povezano širokim otvorom uokvirenim jednostavno profiliranim slavlukom, ravno rezanog zida malo zasječenih uglova. Ostali gotički detalji vrijedni pažnje još su portal sakristije, okvir sedilije i konzole koje pridržavaju rebrasti svod.

Prilog 1: Karta rasprostranjenosti spomenika parlerijanske kasnogotičke arhitekture na liniji ptujskogorsko lepoglavske grupe i na liniji mariborske grupe. Vidljivo je da se križevačka crkva nalazi na rubu utjecaja ove grupe, te i vremenski predstavlja vjerojatno zadnje izdanke utjecaja parlerijanske arhitekture.

*Prilog 2: Tlocrt crkve svetog Križa prije obnove početkom 20. stoljeća.
Uz razlike u pojedinostima, približno današnjem stanju.*

*Prilog 3: Rekonstrukcija mogućeg izvornog projekta
obnove svetišta u 15. stoljeću.*

Usredotočujući se na cjelinu crkve iz razdoblja obnove u 15. stoljeću, s posebnim naglaskom na svetište, pokušat ćemo očitati cjelinu svetišta kao smislen i stilski napredan projekt, koji je nažalost samo djelomično danas prepoznatljiv kao takav. Da li su nastale promjene i degradacije posljedice ozbiljnih oštećenja i popravaka izvedenih ispod razine originala ili se već tijekom izvedbe svetišta dogodilo nešto što je prisililo izvođače da mijenjaju projekt, vjerojatno nikada nećemo znati. Ipak, smatram da je i na ovom sačuvanom svetišću ostalo dovoljno tragova izvorne zamisli koju se usudim ovim prilogom pokušati oživjeti.

Pretpostavku da je svetište Svetog Križa isprva planirano na drugačiji način iznio sam prvi puta u Celju na znanstvenom skupu, a u kontekstu teme o majstorskoj radionici Hermana Celjskog u početku 15. stoljeća, te ponovio na predavanju na istu temu u Društvu povjesničara umjetnosti Hrvatske (Balog 1998:339 i dalje, sl. 6). Tada je ideja pobudila interes, te me to potaklo na dodatna istraživanja kojih je ovo rezultat. Da li je presmiono povezati ovaj projekt s radionicom Hermana Celjskog oko Lepoglave i ostalih gradilišta početka 15. stoljeća, obzirom da je jedini pozitivni podatak godina 1498. upisana u sakristijska vrata, stvar je daljih istraživanja i dodatnih spoznaja o građevinskoj djelatnosti tog značajnog velmože, posebno povezivanje stilske analize hrvatskih i slovenskih spomenika, dok ćemo se na ovom mjestu zadržati uglavnom na pozitivno utvrdivim činjenicama.

Dozvolimo li privremeno pretpostavku da konzola koja nosi rebra svoda stoji na mjestu na zidu koje odgovara upornjaku fasade, te drugu konzolu postavimo na sjeverni zid nasuprot njoj, tada se prostor, zanemarujući segment apside, dijeli na dva jednaka dijela. Postavimo li u ta ležišta obje konzole s maskeronima, te usmjerimo rebra upravo onako kako to hoće oblik konzola, tada nam se sama od sebe ucertavaju po tri rebra pretpostavljenog svoda. Ako su preostale pozicije nosećih konzola unutrašnji uglovi poligona svetišta, što je izvjesno, te ako kao središnje točke jarmova (moguće položaje ključnih kamenova u obliku grbova ili sl.) uzmemo geometrijsko središte jarma u njegovom dijelu u kojem zauzima punu širinu svetišta, tada smo dobili samo jedan mogući svod, zvjezdasti svod. Upisivanjem toga svoda u svetište, osjetimo da su stvari odjednom "sjele na svoje mjesto". Ovo čudno i pomalo neskladno svetište odjednom postaje smisljena cjelina kakvu i očekujemo da bi gotički majstor mogao isplanirati.

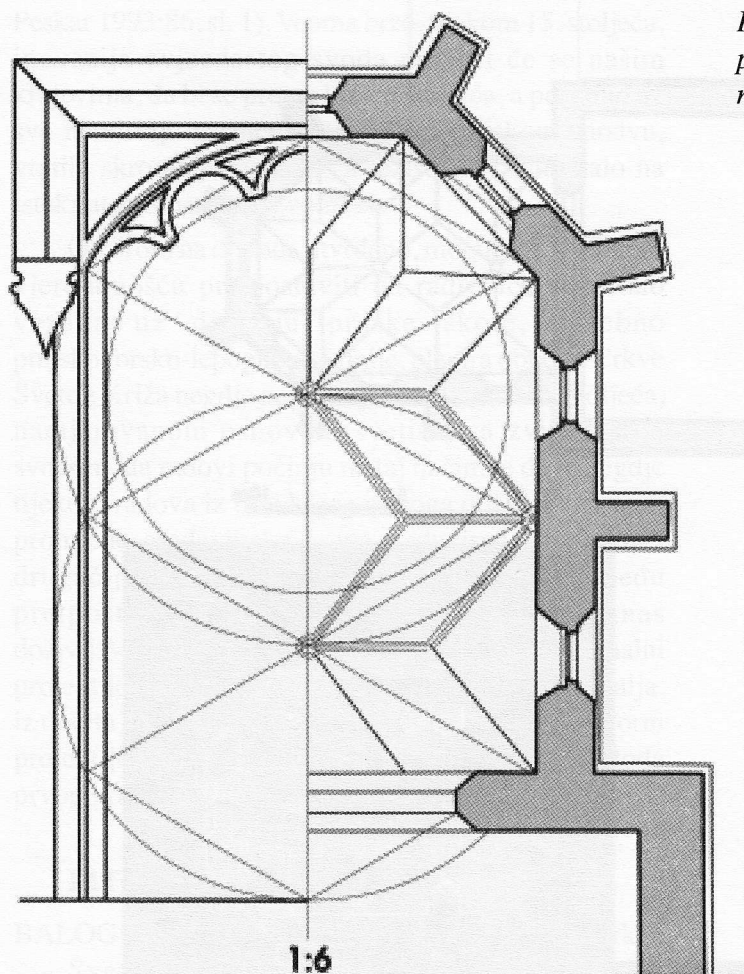
No to nije još ni izdaleka sve. Tek iščitavanje načina konstruiranja tlocrta i ostalih elemenata dovodi

nas do uvjerenja da smo na pravom putu. Svetište u principu čitamo od apsidalnog jarma, točnije, od njegovog središta, jer je to najčešće polazište za konstrukciju. Međutim, drugačije je kod svetišta dograđenih na postojeću lađu, odnosno proširivanih na mjestu nekog romaničkog / ranogotičkog svetišta. U Hrvatskoj treba posebno imati na umu tu okolnost jer je etapnost izgradnje gotovo prateći motiv istraživanja arhitekture svakog razdoblja. Takav smo slučaj imali u očitavanju kasnogotičkog svetišta na kalničkoj crkvi Sv. Brcka, te ćemo na sličan način nastojati očitati i svetokriško svetište.

Polazište je zid lađe, te ovdje iz zadane širine, koja iznosi 2° (2 sežnja) x *3 zaokružujemo heksagon, čije je središte u točki stjecanja rebara prvog jarma svda. S lakoćom dolazimo do adiranja sljedećeg heksagona koji se s prvim djelomično preklapa, i konstrukcija svetišta je gotova. Manji otklon, kakve "greške" su uobičajene gotovo kod svih objekata, primjećujemo kod jugoistočnog ugla svetišta koji je malo uvučen od mjesta koje hoće konstrukcija. Budući je iz opisa teže pratiti smisao konstrukcije, ovdje prilažemo crteže kojima nastojimo oživjeti koncepciju crkve.

Predlažemo idealni plan crkve kakva je možda trebala biti: Na pravokutnu lađu s dva portala (zapadnim i južnim) dograđeno je svetište zvjezdastog svoda kojeg nose konzole izrazite figuralne obrade. U prilogu je vidljivo da smo zvonik pretpostavili ne na zapadnoj fasadi, gdje je izveden, nego sjeverno od svetišta. Takav položaj pravdamo tipološki, budući većina suvremenih crkvi ima slično smješten zvonik. Ovaj položaj zvonika proizlazi iz racionalnosti. Prizemlje zvonika korišteno je kao sakristija, te bi za gotičkog graditelja, koji sakristiju planira upravo na tom mjestu (portal!), bilo potpuno suvišno dograđivati sakristiju na jednom mjestu, a zvonik na drugom.

U traženju dodatne potpore za ovako pretpostavljeno planiranje svetišta, na samom objektu nalazimo podudarnost konstrukcije svetišta i sedilije, jedinog elementa kojem smo sa sigurnošću uspjeli iščitati konstrukciju. Sedilija je, kao i svetište, izvedena iz dva preklapljenog heksagona, te njihov međusobni odnos veličina iznosi: polumjer kružnice svetišta = 2° , polumjer kružnice konstrukcije sedilije = $2'$, što rezultira međusobnim odnosom velikog i malog modula $M : m = 6 : 1$. Naglašavamo da ovakve podudarnosti velike i male cjeline unutar objekta nisu samo posljedica racionalne konstrukcije, nego imaju i dublji ezoterijski smisao. Analogija i korespondencija noseći su pojmovi estetike srednjovjekovnog čovjeka. Male stvari dobre su onoliko koliko odražavaju strukturu velikih, većih

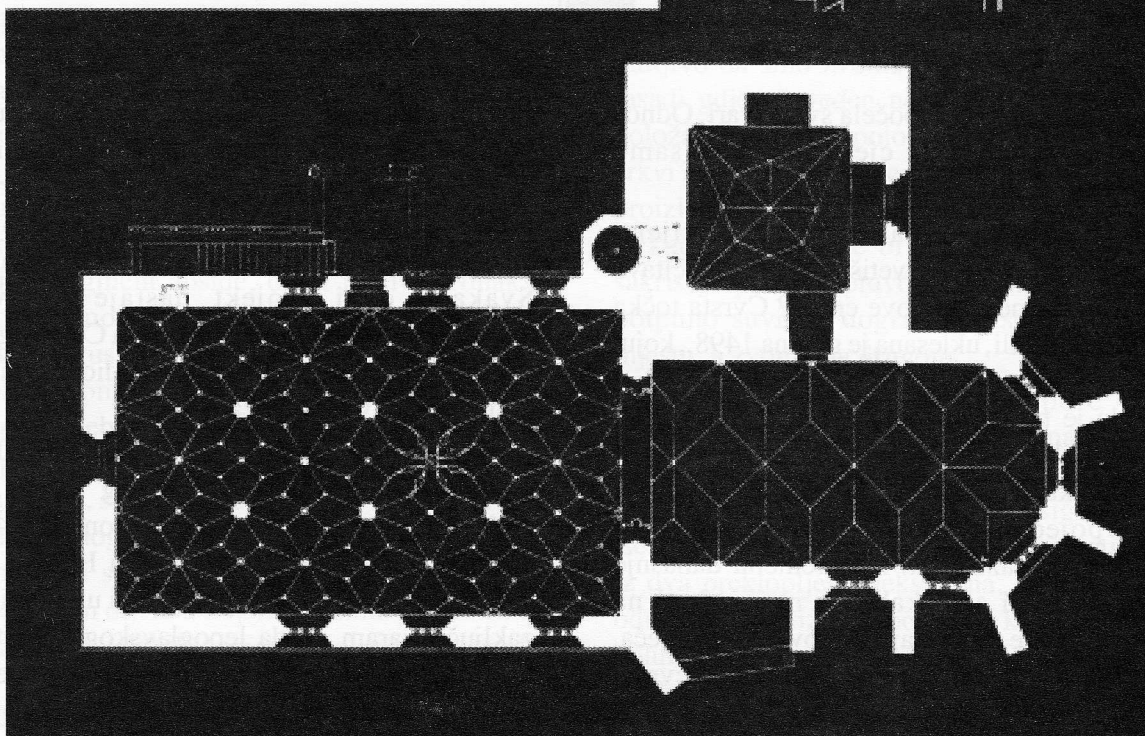
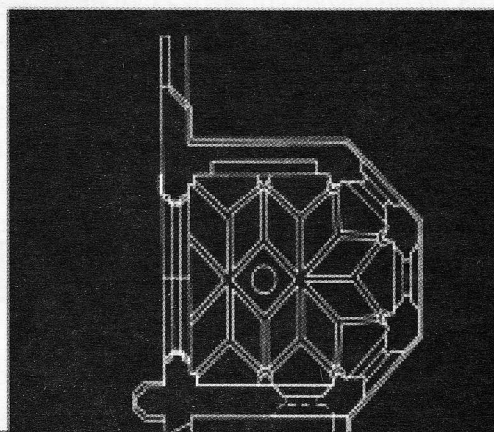
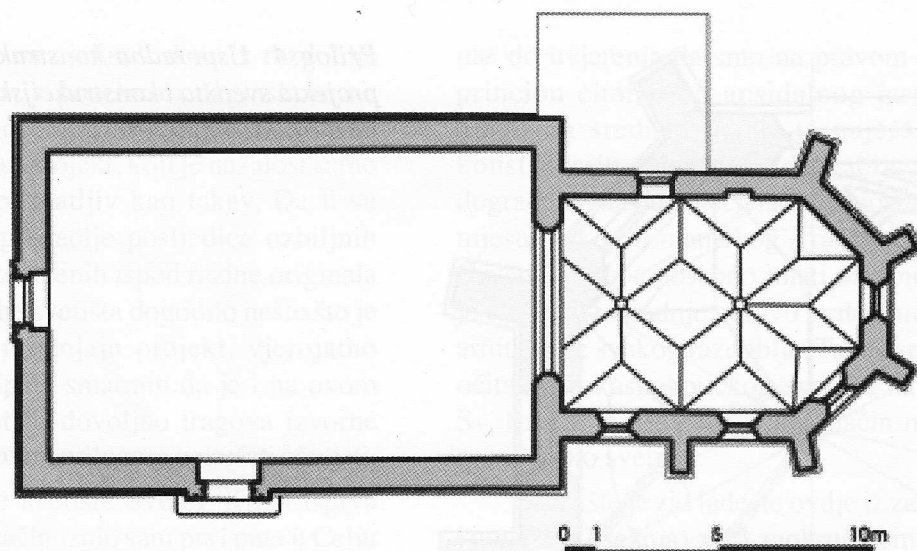
Prilog 4: Usporedba konstrukcijske mreže mogućeg projekta svetišta i konstrukcijske mreže okvira sedilije, međusobni omjer 1:6.

stvari, te konačno božanskih počela svih stvari. Odnos pojedinog elementa prema cjelini objekta samo ponavlja taj neporecivi princip svih stvari.

Na koji nam način ovakvo pretpostavljeno iščitavanje izvornog projekta svetišta, a pomalo i čitave crkve, govori o vremenu obnove crkve? Čvrsta točka polazišta, već smo rekli, uklesana je godina 1498., koju, ipak pretpostavljamo, nije netko uklesao tek tako. Moguće je da je tu godinu netko dao uklesati da bi obilježio završetak radova na obnovi crkve. Ali što nam to govori o početku, dakle vremenu planiranja? Poznato je da su se pojedini radovi znali otegnuti kroz iznenađujuće duga razdoblja. I u vremenu današnje tehnologije svjedoci smo kako su npr. radovi na popravku lepoglavske crkve trajali gotovo pola stoljeća, a radilo se samo o sanaciji. Tako nam i ova čvrsto uklesana godina daje još uvijek mnogo više slobode nego što priželjkujemo. Možda je nategnuto pretpostaviti da je obnova crkve počela u vrijeme kada grad dobiva privilegiju slobodnog kraljevskog grada, 1405., ali svakako je okolnost da je u tom trenu crkva ostala izvan gradskih zidina, ubrzo postavila dilemu

rušiti ili obnoviti. Neka stilska obilježja, poput prozora, konzola, upornjaka, povezuju s radionicom koja se grana od Ptujске Gore i Lepoglave, dok npr. primjena triangularne konstrukcije i gotički manirizam gomilanja detalja isto tako snažno udaljavaju od takve veze. Svakako ovaj projekt nastaje nezavisno od pretpostavljene radionice Hermana Celjskog, ali je isto tako vjerojatno da su iskustva te radionice bila poznata majstorima Svetog Križa.

Zvezdasti svod, inovacija praške škole promovirana na kuli Karlovog mosta, u južne prekodravske krajeve dolazi već koncem 14. stoljeća, na novom svetištu župne crkve u Hajdini (Štefanac 1995:97, 98), a u Slavoniji najraniji utvrđeni primjer je zaključni jaram svoda lepoglavskog svetišta, datiran prije 1415. U vezi s pothvatima Hermana Celjskog je i župna crkva Sv. Ruperta u Šentrupertu, koja doduše, tlocrtno ima mnogo podudarnosti s pretpostavljenim projektom Sv. Križa, ali više ju možemo smatrati nekom vrstom uzora nego srodnim objektom. Ovo svetište zvezdastog svoda izvedeno je također u prvim desetljećima 15. stoljeća (Štefanac 1995:98, sl. 6;

Prilog 5: Usporedba nekih zvjezdastih svodova 14/15. stoljeća u krugu utjecaja Hermana Celjskog: Sveti Križ u Križevcima, idealna rekonstrukcija planiranog proširenja crkve; Staro svetište župne crkve u Hajdini kod Ptuja; Sveti Rupert u Šentrupertu. Nacrti nisu u mjerilu!

Peskar 1993:86, sl. 1). Veoma brzo, tijekom 15. stoljeća, inovacija zvjezdastog svoda proširit će se našim krajevima, da bi se prema koncu stoljeća, a posebno uz sve nemirniju granicu prema Osmanlijskom carstvu, vratila skromnija rješenja, a težište se postavljalo na istaknute obrambene zvonike.

Obzirom na do sada utvrđeno, moguće je s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da radionica posredno vezana uz difuziju praške škole, posebno ptujskogorsko-lepoglavske linije, planira obnovu Crkve Svetog Križa negdje najkasnije polovinom 15. stoljeća, namjeravanom osnovom svetišta sa zvjezdastim svodom, da radovi počinju na taj način, te da je negdje tijekom radova iz bilo kojeg razloga došlo do zastoja, promjene građevinske grupe, reduciranja projekta i drugačije konačne izvedbe. Nesuglasice između pretpostavljenog i izvedenog projekta danas doživljavamo kao neskladnosti na cjelini, dok originalni projekt još možemo iščitati iz nekih izvedenih detalja, iz tlocrta, koji je naravno prvo postavljen, dok je izvorni projekt još bio aktualan, te iz konstrukcijskih metoda prvog graditelja.

LITERATURA

- BALOG, Zdenko (1996): Kasnogotička obnova crkve Svetog Brcka na Kalniku, *Kaj. Časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, 29(1-2):87-101, Zagreb.
- BALOG, Zdenko (1997): Crkva Svetog Križa - svjedok prvih stoljeća Križevaca, *Kaj. Časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, 30(2):47-55, Zagreb.
- BALOG, Zdenko (1997a): Župna crkva u Miholcu kod Križevaca u kontekstu obrambenog sustava potkalničkog kraja, *Kaj. Časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, 30(2):64-77, Zagreb.
- BALOG, Zdenko (1998): Majstorska radionica u službi Hermana Celjskog. U: *Celjski grofje, stara tema - nova spoznanja, Zbornik mednarodnega simpozija Celje, 27.-29. maj 1998.*, Celje.
- PESKAR, R. (1993): Šentruperška županjska cerkev v srednjem veku. U: *Zbornik Župnija Šentrupert, Šentrupert*.
- ŠTEFANAC, Samo (1995): Arhitektura ok. 1400 v Sloveniji: problemi in predlogi. U: ur. Janez Höfler, *Gotika v Sloveniji. Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in Jadranom*. (Akti mednarodnega simpozija Ljubljana, Narodna galerija, 20.-22.10.1994.), Ljubljana, 95-109.

IZVORI

CD Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zagreb.

MHEZ Monumenta historica episcopatus zagrabiensis

Summary

A POSSIBLE UNCOMPLETED DESIGN FOR THE CHURCH OF THE HOLY CROSS IN KRIŽEVCI

This study was already published in the magazine *Peristil* and here it appears in a slightly shortened version. Since most of the general public may not be familiar with *Peristil* we find it useful and interesting for this text to be published here in *Cris*.

Even after a series of published studies and contributions the church of the Holy Cross in Križevci keeps on raising more questions rather than giving us satisfactory answers. Without the intention to present this contribution as the final solution to the complex issues concerning the stage-development of the church throughout the Middle Ages, we focus on the Late Medieval rebuilding of the choir, along with some uncertainties resulting from that unskillfully completed intervention. We suggest the possibility that the rebuilding was planned and initiated according to an original design which, during the intervention, underwent changes due to unknown reasons.